

] Een zestiende-eeuws vluchtelingenprobleem

HOE OISTERWIJKSE WOLWERKERS ASIEL VONDEN AAN DE BOSSCHE
WEVERSPLAATS

Leo Adriaenssen

§ 1. Slapte in de Bossche lakenindustrie

"In de zestiende eeuw viel het doek over deze voor het middeleeuwse 's-Hertogenbosch belangrijke nijverheid", schreef Blondé in 1987 over de wollen-lakenindustrie van die stadⁱ, en Feringa had al in 1980 voorspeld: "Het uitbreken van de 80-jarige oorlog zal de lakenproductie van de stad geheel teniet doen."ⁱⁱ Kuijer stelde vorig jaar vast dat er rond 1585 van een eigen Bossche lakenproductie nauwelijks meer sprake was.ⁱⁱⁱ In werkelijkheid verliep de door de geciteerde schrijvers geschetste ontwikkeling minder rechtlijnig, want terwijl menige ambachtsman en handelaar de stad verliet, vestigden zich daar in het heetst van de oorlog opmerkelijk veel Oisterwijkse wolwevers. Hun komst stelde de afgang van het Bossche wolwerk uit. Het oorlogsgeweld heeft derhalve niet alleen een fnuikende, maar ook een stimulerende invloed gehad op de Bossche economie.

In dit artikel zal ik bespreken waarom de Oisterwijkers hun dorp verlieten en waarom hun vestigingskeuze op de stad viel.

Het economische verval van 's-Hertogenbosch zette al voor de oorlog in, onder meer als gevolg van het verlies van exportmarkten — met name in midden- en noord-Europa — en wat betreft de wolnijverheid onder druk van de concurrentie van het dure Engelse en het goedkope plattelandslaken.^{iv} Met de oprichting van een droogscheedersgilde in 1499 wilde de stad de lucratieve lakenveredeling bevorderen, maar ofschoon er in 1501-1514 achttien en in 1522-1567 zestig droogscheeders werden ingeburgerd^v, slaagde deze poging niet.^{vi}

De stedelijke wevers werden weggeconcurrerd door de plattelandsnijverheid en bekloegen zich daarover bitter in 1556: zij hadden nog maar de helft van het jaar werk omhanden en vervielen in armoede, de lakenkopers wilden hun producten niet eens meer zien en kochten dagelijks te Weert in. Als oorzaak zagen zij het strenge gildereglement, dat hen niet toestond op dezelfde manier te werken als in Hollandse steden en vooral in Weert en Oisterwijk. Als remedie zagen zij dan ook een versoepeling van de kwaliteitseisen. Hun voorstel werd door de magistraat goedgekeurd: voortaan hoefde voor de beste lakens (deze hadden een weefseldichtheid van 68 of meer twisten van 30 draden, dat is een breedte van 2040 draden) niet meer de beste wol te worden gebruikt.^{vii}

Het was een bekroning van de ontwikkeling gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw, waarin de lakens steeds lichter werden. De fijnste en dus duurste stoffen, schaarlakens van 80 à 100 twisten, verdwenen samen met de goedkoopste — de grove, witte lakens van 38 twisten — al in 1503 van het toneel. In 1529 deed de Spaanse wol zijn intrede in de gildereglementen, maar het kostbaarste zegellaken (laken dat in aanmerking kwam voor een officieel keurmerk) mocht nog steeds ook van goede Kempense of hierlandse (inlandse) wol worden gemaakt. Het voorschrift uit 1552 om alleen nog de beste wol te gebruiken, dat wil zeggen Spaanse of Engelse, werd in 1556 alweer ongedaan gemaakt.^{viii} Deze concessies aan de kwaliteit van grondstof en product, bedoeld om het hoofd te bieden aan de concurrentie, bleven evenwel vruchteloos.

De wollen-lakenproductie was geen bijzonder belangrijke bedrijfstak in Den Bosch. In 1552 telde de stad achtenzestig wevers, van wie de meesten echter op het linnengetouw werkten.^{ix} Omdat er een schreeuwend tekort was aan wolwevers, werd op 18 september 1560 hun ambacht opengesteld, wat betekende dat kandidaat-meester-drapeniers werden vrijgesteld van de leerjaren en het intreegeld.^x Tot 1575 leverde dat slechts een handvol nieuwelingen op^{xi}, onder wie drie migranten uit de concurrerende wollen-lakencentra Geldrop en Weert.^{xii} Opmerkelijk is vervolgens de inburgering in 1581-1609 van zestien drapeniers of "wullenwevers" uit Oisterwijk.^{xiii}

Tijdens de oorlog tot het bestand van 1609 kochten minstens negenenzestig Oisterwijkers het poorterschap van 's-Hertogenbosch. Zestien van hen waren wolwevers, vijf linnenwevers, drie kooplieden of kramers, een droogscheerder, een lintwerker, een kousenbreier, een kleermaker, een molenaar, een metselaar en een speldenmaker. Van de overigen, van wie het beroep bij de inpoorting niet werd vermeld, worden er nog zestien teruggezien als lid van het drapeniersambacht.^{xiv} Met behulp van andere archiefbronnen kan de immigratie van meester-wolwevers uit Oisterwijk tot het Bestand worden berekend op minstens vijftig.

Het vertrek naar de stad werd in zekere mate georganiseerd en voorbereid. Begin 1580 kregen de Oisterwijkse drapeniers voor een termijn van drie jaar vrije toelating in de stad en het wolweversambacht: er hoefde geen poortergeld en inkomgeld te worden betaald en geen meesterproef te worden afgelegd.^{xv} In latere jaren, zeker na de val van Antwerpen en tijdens de moeilijke hongerejaren 1585-1587, was het toelatingsbeleid van de stad uiterst restrictief^{xvi}; aspirant-poorters uit Antwerpen moesten bijvoorbeeld na de val van de stad minstens drie maanden wachten voor zij zich in Den Bosch mochten aanmelden.^{xvii}

In die tijd richtten zich twaalf Oisterwijkse wolwevers tot de Bossche magistraat met een verzoek om gratis toelating tot de poortერი. Zij gaven te kennen hoe zij door de oorlog gedwongen waren geweest met hun families Oisterwijk te verlaten en in de stad te komen wonen om hun ambacht uit te oefenen. Er was een akkoord gesloten met het Bossche wolweversambachtsgilde om daar te worden ontvangen (blijkbaar gratis of tegen een gereduceerd tarief), maar daarvoor moesten zij verplicht poorter

worden. Dat wilden zij graag, maar zij waren zo verarmd, dat zij het niet konden betalen. Daarom vroegen zij om vrije inburgering, niet zonder de magistraat te wijzen op "tgroot prouffyt ende neringe de welcke d'exercitie vanden voirsscreven ambachte binnen deser stadt zal brengen."^{xviii} Het verzoekschrift wierp weinig vruchten af, gratis toelatingen werden slechts mondjesmaat toegestaan: dertien Oisterwijkse wolwevers in 1587-1609, soms onder het beding dat er alsnog moest worden betaald wanneer de betreffende nieuwkomer "tot beter fortune" was gekomen, of toelating voor half geld (het tarief was 6 gulden 4½ stuiver).^{xix} Twee Oisterwijkse drapeniers mochten begin 1587 van de de Bossche raad poorter worden, "salvo dat zy doen blycken capabel te wesen".^{xx}

§ 2. Ongelukkig Oisterwijk

De Oisterwijkse drapeniers domineerden binnen de kortste keren het Bossche wolweversambacht. Van de tweeënveertig gildefunctionarissen in 1596-1621 waren er zeker negenentwintig afkomstig uit Oisterwijk.^{xxi} Hun vrijheid hadden zij verlaten wegens de aanhoudende oorlogsverwoestingen.

De doorslag gaf het Hollandse verschroeide-aardeprogramma. Al in de zomer van 1586 stuurde de bevelhebber van het kasteel van Boxtel waarschuwingen naar de Bossche magistraat, dat de vijand van zins was om uit Heusden en Geertruidenberg de stad en meierij te overvallen en brand te stichten.^{xxii} Begin juni 1587 kreeg luitenant-generaal Hohenlohe van de Staten-Generaal de opdracht "om by alle mogelycke middelen ende hostile wegen te procederen ende doen procederen tot devastatie van alle de dorperen ende plaetssen, zoe in Brabant als elders onder 't geweld ende contributie van de vyanden gelegen, ten eynde door de voersz. devastatie nyet alleene de ruyteren ende knechten van deze landen eenich voordeel mogen genieten, maer oyck den vyant metterdaet verhindert worden doer verjaginge van de persoonen, beroovinge van de peerden, beesten ende andere have, affbrandinge ende vernielinge van de huyseren ende sterckten, daeruyt zylieden het volck van oorloge van dese landen dagelijcx offenceren, zoewel in 't genieten van de contributiën als commoditeyten van 't gewas, ende zal den Staten aengenaem ende den landen dienstich zijn tgene Zyne G[enade] desenaengaende sal exploicteren."^{xxiii} In de meierij had Hohenlohe de handen vrij, want het Spaanse leger voerde campagne in Vlaanderen. Toen de hertog van Parma op 26 juli hoorde dat er al tweeëntwintig dorpen in de Kempen waren geplunderd en verbrand, gelastte hij Houtepen (Claude de Berlaymont, heer van Haultepenne) om het belaagde Den Bosch te hulp te schieten. Deze verliet de Rijnstreek, stak de Maas over bij Venlo en trof bij aankomst Helmond verbrand aan.^{xxiv} Tevoren waren Loon op Zand (24 juni), Boxtel (mogelijk daags daarna) en Eindhoven (2 juli) al door Hohenlohe veroverd^{xxv} en op 4 juli volgde Helmond.^{xxvi} Deze vier plaatsen hadden militaire versterkingen, maar ook menig strategisch oninteressant dorp werd onderweg verwoest.^{xxvii}

Na Loon op Zand had Hohenlohe met zijn leger van 30 juni op 1 juli overnacht te Oisterwijk, vanwaar hij via Boxtel naar Eindhoven en verder naar Helmond was getrokken.^{xxviii} Vervolgens nam hij, op weg naar de belangrijke schans van Engelen nabij 's-Hertogenbosch, een omweg over Oisterwijk, waar hij op 11 juli aankwam. De vrijheid had een zekere krijgskundige betekenis en Requesens, de landvoogd, had voor haar warme gevoelens gekoesterd, doordat de bevolking zich zo ongehoord rooms-katholiek (anti-rebels) en strijdbaar opstelde. In 1573 lag er een garnizoen van tweehonderd Spaanse ruiters en vierhonderd Walen en werd er door de inwoners — "comme mineurs de Dieu, la religion catholique et de sa majesté"^{xxix} — een meer dan vier meter brede gracht om de vrijheid gegraven, in 1579 kwam er een nieuwe Spaanse bezetting^{xxx} en eind 1582 werden er twintig ruiters en vijftientig soldeniers gestuurd naar het "garnison au chasteau d'Oisterwyck"; het was een wisseling van de wacht, want de al in Oisterwijk gelegerde Duitsers werden naar Aarschot gestuurd, terwijl de soldaten die het kasteel te Megen hadden geruimd werden verdeeld over de sterkten van Nuland, Engelen, Empel en Oisterwijk. "On a provenu la maison fort d'Oisterwijck avecq aulcuns Allemans", schreef een officier, maar meer kunnen wij niet doen of betalen, want de manschappen moeten 4 patars per dag soldij krijgen.^{xxxi}

Het volk van Hohenlohe hield op 11 juli 1587 vreselijk huis. Door het tijdstip van 2 uur in de morgen was de overrompeling volledig.^{xxxii} Toen de soldaten waren uitgeraasd, stonden er in de rechte straat nog maar tweeëntwintig woonhuizen van de zeshonderd overeind. Na inspectie bleken het zowel goede als (meest) slechte huizen te zijn, bewoond door vooral steuntrekkers zonder middelen om te vertrekken. Van de meer dan driehonderd weefgetouwen die Oisterwijk rond 1570 had geteld waren er nog maar drie in werking en er kwam in een maand geen heel laken meer van het getouw, terwijl voordien meer dan honderd lakens per week werden geproduceerd.^{xxxiii} Met deze jaarproductie van minstens 5200 lakens had Oisterwijk behoord tot een van de grootste productiecentra in de Lage Landen.

De *raid* van 1587 was de hevigste van een lange reeks oorlogsaanslagen die het dorp moest verduren. Holsteiners roofden de plaats uit in 1572 en in 1574 volgde een overval door de geuzen van Geertruidenberg, die vijftien mannen doodden, de hele vrijheid uitplunderden en honderdvijftig huizen (exclusief de schuren en stallen, inclusief het klooster) verbrandden. Ook de Spaanse legeroverste Houtepen schreef honderdvijftig verbrande, verwoeste en gesloopte huizen op zijn conto (in 1580) en hij was de eerste noch de laatste die de oogst vernielde.^{xxxiv} (De stad Den Bosch gaf in 1612 aan Houtepens nabestaanden een lovend getuigschrift: "Il at batti plusieurs forts, comme a Oisterwijck, Loon opt Zandt, Engelen, Vlymen et Empel a la protection du plat paijs contre les incursions, ravaiges, brantschatz et domaiges des ennemis se tenans es villes de Huesden, Bommele, Woudrichem, Gertrudenberg et aultres places."^{xxxv}) Van de kant van de rebellen roofde Hohenlohe de vrijheid in 1582 uit en plunderde het

garnizoen van Heusden de plaats in 1586 geheel leeg. Zelfs na de furie van 11 juli 1587 bleef Oisterwijk niet gespaard.^{xxxvi} De achterblijvers, verscholen in hoeken en holen, zagen hun overgebleven vee door soldaten van beide partijen worden meegenomen en werden onverminderd aangeslagen voor oorlogsbelastingen. Het dorpsbestuur ging zelfs — "Godt betert" — over tot de tijdelijke confiscatie van de inkomsten van de vacante Maria-kapel, het verwoeste hospitaaltje, de heilige-geesttafel en de Mariabroederschap.^{xxxvii} De vluchtelingen, Bosschenaars geworden tegen wil en dank, deden hun verbrande hofsteden met verlies van de hand.^{xxxviii}

Oisterwijk liep leeg. In 1578 werd geconstateerd dat al velen waren vertrokken en velen hen wilden volgen, "zoo mids de groote belastinge als by foulte van neringe van der draperye, die welcke aldaer soo plach te floreren voor de voorschreven troublen, op Hollant ende Zeelant".^{xxxix} Volgens een verklaring uit 1621 waren talloze wolwevers vertrokken naar Den Bosch, Breda, Gorinchem en Rotterdam.^{xl} Controle van dit bericht leert echter, dat na 1568 geen Oisterwijkse wevers meer het burgerschap van Breda kochten^{xli}, ook al was daar het ambachtsgilde opengesteld en kregen immigrerende wevers van de stad huursubsidie. Gorinchem, waarmee Oisterwijk oude handelscontacten had^{xlii} (en waar pater Jan uit de vrijheid in 1578 de marteldood stierf), trok enkele tientallen migranten. Voor Rotterdam koos een handvol Oisterwijkse wevers^{xliii}, vermoedelijk aangetrokken door het stimuleringsbeleid, en een van hen solliciteerde in 1595 naar een vestigingspremie in Bergen op Zoom.^{xliv} In Leiden traden alleen in 1590 Anthonis Gerrits en in 1603 de "baeytrapier" Aert Jans uit Oisterwijk toe tot de poortrij.^{xlv} Bij de licentmeester van Den Bosch werd in 1587-1589 verschillende malen aangifte gedaan van de uitvoer van weefgetouwen, scheerdissen, weefgaren en ander materiaal.^{xlvi}

Het overgrote deel van de emigranten had gekozen voor Den Bosch, maar ook Leuven was in trek.^{xlvii}

In Den Bosch vonden bijna alle inwijkelingen een woonadres op de Weversplaats en naaste omgeving.^{xlviii} Het was van oudsher een concentratiegebied van textielarbeiders. De Sint-Barbarakapel stond er, waar de wolwevers plachten te vergaderen, en daarnaast het zegelhuis.

De eerste Oisterwijker die een huis met erf en hof aan de Beurdestraat kocht, was Joerden Peter Loenis in 1583^{xlix} en ten westen van de plaats was in 1585 Cornelis van den Dyck de eerste dorpsgenoot die een huis kocht, aan de Oude Hulst.^l Daarna ging het snel. Rond 1605 woonden tientallen uit Oisterwijk afkomstige drapeniers in de Volderstraat, Sint-Jorisstraat, Mortel, aan de Weversplaats en vooral in de Beurdestraat, soms met vier of vijf huishoudens op een rij.^{li} Hele families vertrokken: die van Peynenborch vijf man en twee vrouwen met hun huishoudens sterk, samen goed voor zeven weverswerkplaatsen.

Delen van de economische infrastructuur verhuisden mee uit Oisterwijk. De koopman Jacob Franss Beyherts verliet in 1582 zijn woonplaats^{lii} (waarheen hij overigens later weer terugkeerde) en sloot in Den Bosch een contract met een Bossche begijn en haar inwonende zus, dames van

Oisterwijkse geboorte.^{liii} Zij lieten van door Beyherts geleverde wol laken weven. In zijn tijd was Beyherts volgens de zusters de belangrijkste van alle drapeniers van Oisterwijk geweest, ja, in heel Brabant, en er was niemand "die oijt te voren oft daer nae soe goede ende fijne, costelycke lakenen wiste te doen maken als hy dede."^{liv} Beyherts dorpsgenoot Herman Aerts van Eersel, ingeburgerd als droogscheerder in 1577-1578^{lv}, werd een van de grotere lakenkopers van de stad. Hij wordt herhaaldelijk gezien als kredietgever aan Tilburgers^{lvi}, naar alle waarschijnlijkheid wegens wolleveranties.^{lvii} Zijn nalatenschap had een waarde van f 48.000.^{lviii}

Uit een armenlijst uit 1622 blijkt dat ook hulparbeiders uit Oisterwijk waren meegekomen. Zo woonde de "pauper" Jan Abrahams uit Oisterwijk aan de Weversplaats, "spinnende woll ten huijse van Hendrick Jans van Oosterwyck, drapenierder." Zijn broer Gloudi woonde als kaardenmaker bij Jan van Beringen bij de Weversplaats. Deze drapenier kwam uit Mechelen en bewoonde samen met zijn collega Wouter Aert Heymans uit Oisterwijk een huis, waarin ook de Tilburgse wolspinners Jenneken Michiels en Noël woonden, twee wolspinners uit het land van Luik en drie leerjongens van 14 à 15 jaar, "gaende om broot", dus bedelaars.^{lix}

§ 3. Ongelukkig 's-Hertogenbosch

Het is moeilijk vast te stellen welk belang de Oisterwijkse immigratie heeft gehad voor de Bossche economie. De afwezigheid van een consistent stedelijk stimulerings- en vestigingsbeleid lijkt er op te wijzen dat er weinig economisch heil van de komst van de wevers werd verwacht. Aan de andere kant kwamen de vluchtelingen noodgedwongen toch wel, aanmoediging was overbodig.

De Bossche klachten over de economische situatie in de laatste decennia van de zestiende en het eerste van de zeventiende gaan over de slechte toestand van "trafficque ende manufacture": handel en productie. Allereerst had de economische blokkade door de rebellerende provinciën een verwoestende uitwerking op de stedelijke economie. De voor de oorlog zo omvangrijke transitohandel was nagenoeg tot stilstand gekomen. Daarmee was ook de mogelijkheid om eigen manufacturen te exporteren ernstig gehandicapt. De handel verplaatste zich zelfs naar het platteland en de Bossche achterblijvers klaagden over een rolverwisseling, die van hun stad een dorp maakte.^{lx}

's-Hertogenbosch was slecht bereikbaar geworden. Beide oorlogspartijen hieven douanerechten en voor de stad hadden de Staten-Generaal zelfs het zogeheten Boschlicent ingevoerd, dat eenderde hoger was dan dat voor uitvoer naar vijandelijk gebied. Militairen controleerden met veel willekeur de handelsbewegingen. Oisterwijkers konden er over meepraten: toen de lakenkoper Bartholomeus Lombarts eind maart 1584 arriveerde met een schuit met laken, kaas en zeep, weigerde de (Spaanse) bevelhebber van het fort te Engelen hem doorgang te verlenen, omdat zijn paspoort niet in orde zou zijn.^{lxi}

Door het verval van de Bossche handelstrafiek verlieten burgers in groten getale de stad^{lxii}, onder wie veel messenmakers, lintwerkers, nestelmakers, linnenwevers en speldenmakers. Tijdens deze leegloop, tegen de stroom in, vestigden zich veel Oisterwijkers in de stad. Het waren altijd de vijf genoemde productiesectoren waarover werd geklaagd, over verval van de lakenproductie wordt weinig gehoord. Redenen daarvoor kunnen het geringe belang zijn geweest dat deze textielproductiebranche al voor de oorlog had en anderzijds de positieve impulsen die uitgingen van de Oisterwijkse immigratie. De Oisterwijkers zelf hebben als gevolg van de handelsblokkades moeten overschakelen van de Hollandse afzetmarkt^{lxiii}, voor de oorlog de belangrijkste, naar de binnenlandse markt, waar door gebrek aan met name Engels laken veel vraag was naar binnenlandse producten.^{lxiv}

Het traditionele beeld dat in Weert en Oisterwijk goedkoop, ruw laken werden gemaakt, geeft een eenzijdige indruk van het productie-assortiment.^{lxv} Uit Weert kwamen bijvoorbeeld ook tachtigen^{lxvi} — dichtgeweven (2400 draden breed), prijzige stoffen — en in Oisterwijk werkte men al in 1513 met de dure Spaanse wol.^{lxvii} (In Haarlem werd deze in 1513 geïntroduceerd, in Leiden in 1522, in het Limburgse Hasselt in 1525 en in Amsterdam en Gouda rond 1530.^{lxviii}) Terwijl Weert, Horn en het land van Kessel marktleiders waren voor de goedkope weefsels, bevond Oisterwijk zich in een tussenpositie. Weliswaar domineren in de veertiende- en vijftiende-eeuwse exportvermeldingen naar Hollandse en Brabantse steden de `witkens' (grove, grauwe of witte lakens, gemaakt van inlandse wol), maar de leveranties van wollen stoffen aan het ziekengasthuis en het weeshuis te 's-Hertogenbosch (altijd goedkoop, want voor de bedeling bestemd) kwamen nog in het begin van de zeventiende eeuw op de eerste plaats voor rekening van Weertenaren en op de tweede van Oisterwijkers, tot beiden werden weggeconcurrerd door het Limburgse laken uit Eupen.^{lxix} Dat alles neemt niet weg dat de wevers van en uit Oisterwijk ook de kunst van de vervaardiging van duurder laken verstonden.

Dat het Oisterwijkse laken een zekere faam had, blijkt uit de uitvinding van een nieuw weefproces, die een Antwerpenaar rond 1564 met veel loze beloften — `succes verzekerd!' — verkocht aan de steden Hasselt, Sint-Truiden en Turnhout en waarvan alleen bekend is dat de wol op de Oisterwijkse wijze moest worden bereid en gesponnen.^{lxx} Dat zegt echter weinig over de kwaliteit van het in 's-Hertogenbosch geweven laken.

Uit de tijd van de Oisterwijkse dominantie in Den Bosch zijn geen ordonnanties of keuren op het wolwerk bewaard gebleven, maar wel werd toen het nieuwe keurzegel van de roos ingevoerd, wellicht overgenomen uit Weert, misschien meegekomen uit Oisterwijk.^{lxxi} In 1613 werd een door Jan Jans Rutten (uit Oisterwijk) geweven `roos' te Gorinchem geveerd^{lxxii} en in 1620 verklaarden Claes Willems van Hout, Roeloff Ariens Heurkens, Arien Gysberts Pynenborch en Jan Jans Rutten, drapeniers te 's-Hertogenbosch en behalve Heurkens afkomstig uit Oisterwijk, dat de fijne lakens die zij maakten voor het zegel van de roos en het groot zegel "plachten geroost te worden (...), te weten gesegelt mit een loot daerop de roose stont

gedrukt.^{lxxxiii} Op de impostlijsten van de Staten-Generaal prijken sinds 1588 Weerter rozen, die later (uiterlijk in 1613) werden aangevuld met Bossche, Bredase en Tilburgse rozen. Na het duurste Engelse laken werden de rozen het hoogst aangeslagen in de door de Staten-Generaal ingevoerde gebruiksbelasting.^{lxxxiv} Andere kwaliteiten of soorten wollen laken uit 's-Hertogenbosch worden niet genoemd.

Plannen tot kwaliteitsverbetering waren er wel. In 1592 circuleerde het voorstel om het Engelse laken te verbieden, wat de wevers zou moeten prikkelen hun laken "veel fijnder" te maken, maar daarvoor was wel Spaanse of andere goede wol nodig, terwijl toentertijd alleen voldoende aanvoer van inlandse wol mogelijk was. De droogscheerders ontrieden het verbod van Engels laken: de draperie is sterk achteruitgegaan, betoogden zij, "alsoe dat nae haeren besten [weten] het thiende laecken in Brabant nijet en wordt gemaect dat daer voer dese troublen plach gemaect te wordden".^{lxxxv} Onder het mom van consumentenbelangenbehartiging bepleitten zij een ruime aanvoer van vreemde lakens: halffabrikaten voor de appretisewerkzaamheden en (detail)handelswaren voor de kooplieden.

Het Bossche wolwerk heeft een korte heropleving in moeilijke omstandigheden gekend. Hoopvol was in 1591 de oprichting van een stadsvolmolen bij de Zevensteensebrug in het Veregat^{lxxxvi} (bij de latere Kalkbrug op de Smalle Haven), maar deze fungeerde om waterstaatkundige redenen slecht.^{lxxxvii} De commerciële actieradius van het Bossche laken was beperkt. In Bossche paspoort- en licentregelingen uit 1590 en 1594 worden alleen de lakens uit Weert, Tilburg en Oisterwijk genoemd^{lxxxviii} en de afzet van de eigen reidsels buiten de naaste omtrek moet van ondergeschikt belang zijn geweest, want op geen van de in Den Haag of Brussel sinds 1576 uitgevaardigde licentlijsten worden Bossche lakens genoemd.

Het Bestand bracht herstel, dat echter vooral aan de veredelings- en handelsbranches van de wollen-lakennijverheid ten goede kwam.^{lxxxix} In 1615 vroegen de drapeniers, die zich talrijk noemden, aan de stad om een nieuwe volmolen. Daarmee zouden zij hun productie met meer dan eenderde kunnen opvoeren en achterstanden kunnen inlopen op de plattelandsconcurrentie, vooral die uit Tilburg.^{lxxx} De molen kwam er, functioneerde slecht en was twee decennia later ter ziele. In 1621 reserveerde het weversgilde driekwart van de productiecapaciteit van de twee volmolens te Nieuw-Herlaar (Sint-Michielsgestel), met schadeclausules in geval van militaire overlast.^{lxxxxi}

Dat uiteindelijk ook de klad kwam in de primaire productiesector, blijkt uit pogingen direct na de reductie van Den Bosch in 1629 om wolwerkers aan te trekken uit het land van Gulik, Limburg en Aken.^{lxxxii} Het werd geen succes. Tegen de concurrentie uit Tilburg en Verviers kon de stedelijke productiesector niet meer op.

Inmiddels had Oisterwijk zich weer enigermate uit de puinhopen opgericht en de wolweverij hervat. Evenals in Tilburg stapte men over op het gebruik van Spaanse wol.^{lxxxiii} En zoals voorheen Oisterwijkers naar 's-Hertogenbosch uitweken, vestigden zich na het Twaalfjarige Bestand

enkele Bossche lakenkopers en een lakenverver in Oisterwijk.^{lxxxiv} Het was een teken dat het zwaartepunt van de productie op het platteland lag, niet in de stad.

In 's-Hertogenbosch was intussen de tweede generatie Oisterwijkers aan het werk. Hoe hun vaders economisch hadden gereild en gezeild, kan zonder uitvoerig prosopografisch onderzoek niet worden vastgesteld. Zeker is, dat deze kleine ambachtsmeesters geen grote fortuinen hebben verdiend. Zij bewoonden eenvoudige huizen met een gemiddelde waarde van *f* 370.^{lxxxv} Maar armlastig waren de meesten evenmin.

§ 4. Corporatisme of kapitalisme

Tot de dag van vandaag wijken verreweg de meeste vluchtelingen uit naar een naburige regio, zoals het politiek vervolgd kind Jezus naar Egypte en, gedwongen door *ethnic cleansing*, de Taxandriërs naar het huidige Noord-Brabant en de Palestijnen naar Libanon en Jordanië. De vraag is dan waarom de wolwevers van Oisterwijk verhuisden naar het naburige 's-Hertogenbosch — een paar mijl verderop, over weg en water goed bereikbaar — en niet naar *booming* Tilburg, dat half zo ver was. Uit Den Bosch betrokken de wevers vanouds hun grondstoffen en zij vonden er ook een afzet- en doorvoermarkt voor hun producten, zoals rond 1544, toen Oisterwijkse laken werd verscheept naar Goch, Kalkar, Xanten, Kleef en Keulen.^{lxxxvi} Deze handelsrelatie was echter niet doorslaggevend bij de keuze om in de hoofdstad te gaan wonen, ook Tilburg had immers, via Breda en in mindere mate Antwerpen, goede verbindingen met grote markten.^{lxxxvii}

Een belangrijke vestigingsreden was de veiligheid. Tot verbijstering van de inwoners hadden de Spaanse stadsgarnizoenen geweigerd Oisterwijk te verdedigen, dat daardoor hetzelfde rampzalige lot was beschoren als Roosendaal (1572), Oosterhout, Nieuw-Gastel en Oss (1573). De garnizoenscommandanten hadden immers de opdracht om de steden te bewaren, niet de dorpen.^{lxxxviii}

De weliswaar sterk bevestigde stad 's-Hertogenbosch had echter een kwakkelende economie met weinig gunstige vooruitzichten. Wel bood de stad veiligheid en als extra voordeel gratis of goedkoop toegang tot het weversambacht, maar ook Tilburg wist — door afkopen van krijgsoversten en rondstropende soldaten, door het verplichte verlenen van hand- en spandiensten aan de marodeurs^{lxxxix} en bevoordeeld door de sterk verspreide bewoningsstructuur, die het minder kwetsbaar maakte dan het stadsgewijs bebouwde Oisterwijk — tamelijk ongeschonden te blijven. De beslissende beweegredenen om juist naar 's-Hertogenbosch te vertrekken moeten de overeenkomsten in de arbeidsverhoudingen zijn geweest. De Oisterwijkers kwamen uit een redelijk beschermde, sociaal relatief veilige gildenstructuur, waarvan zij de geborgenheid in Den Bosch opnieuw mochten verwachten. In Tilburg zouden zij worden uitgeleverd aan de ongebreidelde, want ongereguleerde mededinging van beroepsgenoten en moesten zij zich

volgens de regels van *the survival of the fittest* een plaats op de markt veroveren. Buiten de gildenstructuur moest de wever zich als arbeidskracht verkopen, op de vrije markt werd hij zelf een verhandelbare waar. Wel bleef hij nog beschikken over eigen productiemiddelen, maar spoedig zou (in Tilburg en Oisterwijk) het buitengetouw zijn intrede doen, de weefstoel van de (Hollandse) opdrachtgever, waarop in loondienst zou worden gewerkt.^{xc}

Bijkomstig, maar zeker niet onbelangrijk was, dat het weven in Oisterwijk veel meer dan in Tilburg een volledige kostwinning was geweest. Bij de taxatie van de honderdste penning van 1569 werd het onroerende vermogen van de huishoudens (uitgaande van totaal zeshonderd huizen) van Oisterwijk getaxeerd op gemiddeld *f* 213^{xcⁱ}, wat vergeleken met het boerendorp Son — *f* 500^{xcⁱⁱ} — weinig is. Het landbouwareaal van Oisterwijk was dan ook erg klein, weven lijkt geen inkomenssuppletie te zijn geweest voor boeren en landbouw evenmin voor textielarbeiders. Ook nadat tijdens de oorlog vele honderden bunders van de Oisterwijkse gemeent waren uitgegeven om te worden ontgonnen, heette de vrijheid nog in 1614 en 1615 klein en eng van landerijen.^{xcⁱⁱⁱ}

Voor gevluchte Oisterwijkse wevers waren een lapje grond en een koe als noodzakelijke bijverdienste in Tilburg, waar de weeflonen lager waren en misschien te laag om een huishouden te onderhouden, extra investeringen in een nieuw bestaan, die in Den Bosch niet werden vereist.^{xc^{iv}}

In 's-Hertogenbosch en Weert was het ook lakenkopers toegestaan om weefgetouwen te exploiteren. Dat betoogde in 1632 een Bredase lakenkoper, die zich daarin gedwarsboemd zag door het wolweversambacht van zijn stad. De voordelen waren volgens hem groot: bij een meester-wever wist je maar nooit of je voor je geleverde wol een goed of een slecht laken terugkreeg, terwijl er soms zelfs betaling vooraf werd verlangd. Dienstverband genoot dus zijn voorkeur, maar was ook voor de hand liggend; tenslotte mochten ook wolspinsters en -spoelers worden ingehuurd, dus waarom geen wolwevers in loondienst? Bovendien zouden de wevers zelf welvaren bij een dienstverband, want menigmaal konden zij het als eigen baas economisch niet bolwerken. Een lakenkoper daarentegen beschikte over kapitaal, was in staat om wel 500 steen wol of meer in te kopen en daarmee wevers aan het werk te zetten en te houden. En ten slotte moest hun belang niet worden overdreven, "gemerckt het weven qualyck het vyfde paert over alle de belooningen van laecken te maecken can aenbrengen".^{xc^v} Aldus de voor liberalisatie ijverende ondernemer.

De Bredanaar kreeg zijn zin niet en verhuisde naar Dongen.^{xc^{vi}} Het platteland kende niet de beperkingen van de ambachtsgilden. Zo werden ook de Bossche meester-wevers uit de arbeidsmarkt geprijsd door de loonwevers in dienst van stedelijke lakenkopers, maar vooral door de vakgenoten in Tilburg en Oisterwijk. Hoe vernederend het verlies van de economische zelfstandigheid was, ervoer de 50 jaar oude Bossche meester-hoedenmaker Joost Joosten de Keyser, toen hij in 1624 te Amsterdam in loondienst werd aangenomen door een manufacturier, die hem tot zijn afgrijzen toevoegde:

"Soo moettet gaen, alle de cleyne meesters moeten noch mijn beste knechten sijn."^{xcvii}

De vlucht naar de stad door Oisterwijkse wevers leverde niet meer op dan uitstel van hun proletarisering. Wel zal hun komst de Bossche lakenweverij hebben versterkt, zij het zeer tijdelijk, want handelseconomisch kon er weinig vooruitgang worden geboekt: zolang de blokkade van het Maasverkeer doeltreffend was, bestond er nauwelijks lange-afstandshandel, waardoor de slijters van het Oisterwijks-Bossche laken genoeg moesten nemen met de regionale markt. Expansie was uitgesloten.

Bovendien conformeerde het Bossche wolwerk zich niet aan de behoefte van de markt aan lichtere, goedkopere stoffen. De vinger die Kuijer daarom beschuldigend wijst naar de producenten^{xcviii}, moet echter worden omgebogen naar het stadsbestuur, dat in tegenstelling tot de magistraten van Breda en Bergen op Zoom geen maatregelen nam om de *know-how* van de Nieuwe Draperie binnen te halen.^{xcix}

En ten slotte voltrok zich tijdens de diaspora van de Oisterwijkse wevers de structuurverandering in de arbeidsverhoudingen, die leidde tot het onafhankelijkheidsverlies van de wevers. In Oisterwijk leefde sinds de jaren dertig van de zeventiende eeuw het wolwerk weer op, ten koste van de vakgenoten in de stad. Oisterwijk en Tilburg ontwikkelden een arbeidsdeling met Den Bosch, waarin stedelijk handelskapitaal en luxe-industrie (appretise en ververij) hun voordeel deden met de op het platteland met lage loonkosten geweven stoffen. Op den duur bezweek wevend Oisterwijk onder de concurrentie van Tilburg, terwijl appreterend en negociërend 's-Hertogenbosch het aflegde tegen de grote Hollandse steden. Vluchten kon niet meer.

NOTEN

Gebruikte afkortingen: ARAB = Algemeen Rijksarchief Brussel, ARAH = Algemeen Rijksarchief Den Haag, f = foliozijde, GAB = Gemeentearchief Breda, GABZ = Gemeentearchief Bergen op Zoom, GAH = Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, GAL = Gemeentearchief Leiden, N = Notarieel archief, OAA = Oud-administratief archief, ongef. = ongefolieerd, OSA = Oud-stadsarchief, R = Rechterlijk archief, RHCT = Regionaal Historisch Centrum Tilburg, RANB = Rijksarchief in Noord-Brabant, v = verso

i. B. Blondé, *De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch 1500-1550* (Tilburg, 1987) 100.

ii. R.M.M.Sj. Feringa, "Enkele aantekeningen over de economische betekenis van de ambachtsgilden", in: *Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch* (uitg.), *Bossche Bouwstenen*, III (1980) 61.

iii. P.Th.J. Kuijer, *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle, 2000) 546.

iv. N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch, z.j.) 371, 372.

v. Blondé, *De sociale structuren*, 217-219.

vi. A. Schuttelaars, *Heren van de raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580* (Nijmegen, 1998)

- vii. Een twist is een bundel getwijd garen.
- viii. N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* (Utrecht, 1946) nrs. 78 (1471), 102 (1503), 114 (1512), 127 (1529), 132 (1541), 140 (1552), 143 (1556).
- ix. L.J.A. van de Laar, "De bevolking van 's-Hertogenbosch ca. 1550. Een demografische en economische verkenning", *Varia Historica Brabantica*, VIII (1979) 67.
- x. GAH, OSA 3119, z.d. (stuk over de omstrede toelating van een lakenverver tot het verversgilde, dat evenals dat van de wolwevers in 1560 was opengesteld). Hoe lang de openstelling bij de wevers heeft geduurd, is onbekend.
- xi. Blondé, *De sociale structuren*, 219.
- xii. GAH, OSA 1323, f 99v, Bamisjaar 1569-1570; f 101v, Bamisjaar 1572-1573; f 104v, Bamisjaar 1574-1575. Een van de Weertenaren was gehuwd met een Oisterwijkse vrouw.
- xiii. GAH, OSA 1323, passim. Idem 1690-1696, 1698.
- xiv. GAH, OSA 3070, passim.
- xv. GAH, OSA 111, f 24v, 24 januari 1580; f 36v, 28 februari 1580; f 37v, 2 maart 1580.
- xvi. GAH, OSA 112 en 113, passim.
- xvii. GAH, OSA 13, f 61v, 6 september 1585.
- xviii. GAH, OSA 3119.
- xix. GAH, OSA 117, f 3v, 8 oktober 1592. Idem 1689.
- xx. GAH, OSA 114, f 15v, 17 februari 1587.
- xxi. GAH, OSA 3070 en 3071, passim. Idem 3076.
- xxii. GAH, OSA 162, 9 juni 1586; 17 juli 1586; 14 juli 1586; 29 juli 1586.
- xxiii. N. Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, dl. V ('s-Gravenhage, 1921) 515, 516; vgl. 508, 509, 514, 515.
- xxiv. L. van der Essen, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592)* (5 dln.; Bruxelles, 1933-1937) V 136, 141.
- xxv. Loon op Zand: P.A. van Beers, *De heerlijkheid Venloon. Uit de geschiedenis van Loon op Zand tot circa 1580* (Loon op Zand, 1999) 96. Boxtel: J.H. van Heurn, *Historie der stad en meyerie van 's Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant* (4 dln.; Utrecht, 1776-1778) II 175, 176. Eindhoven: L.G.A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven, de stad van Kempenland* (2 dln.; Eindhoven, 1889) I 231, 232.
- xxvi. A. Frenken, "De inneming van Helmond op 4 juli 1587", *Taxandria*, XXXV (1928) 20, 21. A.M. Frenken, "Afbrand en opbouw der St. Lambertuskerk te Helmond", *Bossche Bijdragen*, IV (1921-1922) 218, 219, 222.
- xxvii. Bijvoorbeeld Stiphout, Rixtel en mogelijk Lieshout: A.M. Frenken, *Helmond in het verleden* (2 dln.; Helmond, 1928-1929) II 23, 24. Sint-Oedenrode: RHCT, OAA Tilburg 394, ff XCIIIv, XCIII. A.R.M. Mommers, *St. Oedenrode van oude tijden tot heden* (z.pl., 1928) 64.
- xxviii. RHCT, OAA Tilburg 394, ff XCVI, XCVIv.
- xxix. RANB, Collectie Cuypers van Velthoven 2856, 1 december 1575.
- xxx. M. Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566-1609", *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XL (1919) 136-138.
- xxxi. GAH, OSA 158, 15 november 1582; 12 december 1582.
- xxxii. ARAB, Kerkelijke Archieven 1076, 15 juli 1587.
- xxxiii. GAH, OSA 237, 31 augustus 1587, brief van Lambrecht van den Hoevel, secretaris van Oisterwijk. De door hem genoemde cijfers zijn volgens hem van voor de troebelen, maar onduidelijk is wanneer deze volgens hem begonnen. In Oisterwijk begon de oorlog uiterlijk in 1572 met twee *raids* van Holsteinse soldaten (Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 134). In een latere brief rept dezelfde schrijver van vierendertig gespaarde huizen (Idem 170, 20 december 1594). In beide brieven wordt 11 juli genoemd. Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 147, noemt 11 juni.
- xxxiv. Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 135, 139. RHCT, Oisterwijk R 283, dl. II, los stuk, 9 mei 1582, spreekt van 331 verbrande huizen in 1574 en van 150 huizen, schuren en achterhuizen in 1580. Zie ook RANB, Collectie Cuypers van Velthoven 3479, chronologisch deel, 1573 e.v.
- xxxv. GAH, OSA 218, f 227, 3 maart 1612.
- xxxvi. Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", passim.

- xxxvii.RHCT, Oisterwijk R 283, dl. II, f 46, 9 mei en 17 juni 1582.
- xxxviii.Voorbeelden van verkopeningen door Oisterwijkse migranten in Den Bosch: RHCT, Oisterwijk R 280, f 44v, 5 juni 1575. R 283, dl. II, f 22v, 6 september 1583. R 284, f 76, 31 oktober 1588; f 81v, 6 april 1589; f 96, 2 augustus 1590. R 292, f 21v, 11 juni 1597. R 295, f 44v, 28 september 1600. R 298, f 49v, 3 februari 1604. R 303, f 62v, 7 mei 1609; f 90, 10 september 1609. R 304, f 64, 23 oktober 1610. R 305, f 66, 24 oktober 1611. R 306, ff 18, 18v, 9 maart 1612. GAH, R 1434, f 289v, 30 mei 1596; f 378, 12 september 1596. R 1454, f 370, 8 april 1610. (Onder de uitgeweken verkopers bevonden zich ook Oisterwijkse poorters van Gorinchem, Dordrecht, Stralen en Rotterdam.)
- xxxix.RANB, Collectie Cuypers van Velthoven 3249, 18 november 1578.
- xl.RHCT, Oisterwijk N 5247, f 41v, 30 oktober 1621.
- xli.Op 17 januari 1568 werd daar de wolwever Matheus Claess van Hout ingeburgerd. Hij verdiende in 1595 als hovenier de kost (GAB, Breda R 817, f 19v).
- xlii.L. Adriaenssen, "Oisterwijkse kammen", *De kleine Meijerij*, LI (2000) 39, 40, 43, 44.
- xliii.L. Adriaenssen, "Tilburgse lakenmakers in Rotterdam rond 1600. En enkele ballenmakers uit Goirle en textielwerkers uit Oisterwijk", *De Brabantse Leeuw*, L (2001) afl. 4. Vgl. L. Adriaenssen, "Tilburgse lakenwerkers in Rotterdam", *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, XIX (2001).
- xliv.GABZ, Stadssecretarie 36, ongef., 22 september 1595.
- xlv.GAL, Secretariaatsarchief 1574-1816 1266, f LVIIv, 16 oktober 1590; f CLXXXI, 23 juni 1603; vgl. f CLXXXIII, 17 juni 1602 (Geryt Thonis, lakenwerker, is op de verklaring van zijn vader Anthonis Geryts van Oisterwyck poorter geworden).
- xlii.ARAB, Rekenkamer 23520, f XXXv, 14 november 1587 (twee weefgetouwen, drie lakenscharen); f LXXXI, 26 november 1587 (drie weefgetouwen, weefgaren); f XXXVIII, 9 april 1588 (een weefgetouw); f XXXIX, 29 april 1588 (twee weefgetouwen); f XLv, 26 mei 1588 (twee weefgetouwen, weefgaren); f XLI, 26 mei 1588 (drie droogscheerdersscharen, een scheerdis, garen); f LIIIv, 31 augustus 1588 (lakenpers), f LXXXv, 1 maart 1589 (drie weefgetouwen).
- xlvii.R. van Uytven, "La draperie brabançonne et malinoise du XIIe au XVIIe siècle. Grandeur éphémère et decadance", in: Marco Spallanzani, *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana (nei secoli XII-XVIII)* (Firenze, 1976) 96. Enkele voorbeelden: GAH, R 1478, f 321, 10 mei 1606. OSA 1324, f 30v, 2 augustus 1628 (Jan Lunis Bauwens, drapenier, wordt in Den Bosch ingepoorterd, komende uit Leuven. Oorspronkelijk kwam hij uit Oisterwijk).
- xlviii.GAH, OSA 1676-1710, 1579-1614, inkomsten van de 60° penning.
- xlix.GAH, OSA 1679, Remigiusjaar 1582-1583, inkomsten van de 60° penning, ongef., 28 april 1583.
- l.GAH, OSA 1681, Remigiusjaar 1584-1585, inkomsten van de 60° penning, ongef., 10 januari 1585.
- li.GAH, OSA 3968. Idem 3969. Idem (inv. Van Zuijlen) A 328, 1605C.
- lii.GAH, OSA 1323, f 110, Bamisjaar 1581-1582.
- liii.RHCT, Oisterwijk R 264, f 22v, 20 april 1560.
- liv.GAH, N 2660, f 692, 30 juli 1598.
- lv.GAH, OSA 1323, f 106v.
- lvi.GAH, R 1465, f 55, 18 mei 1617. R 1493, f 411, 3 juni 1617. R 1495, f 215v, 11 februari 1619. R 1499, f 1, 3 oktober 1623. R 1510, f 192v, 2 maart 1633. R 1515, f 244v, 13 maart 1615. R 1530, f 354v, 26 april 1619. R 1534, f 142, 24 januari 1622. R 1536, f 284v, 20 maart 1625. R 1554, f 71v, 18 maart 1634.
- lvii.Vgl. L. Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, XVII (1999) 4-7.
- lviii.GAH, OSA 1737, f 19, 23 september 1641.
- lix.GAH, OSA 1396.
- lx.GAH, OSA 3056, z.d.
- lxi.GAH, OSA 160, rekwest met een apostille de dato 27 maart 1584. Vgl. ARAB, Raad van Brabant 695, f CLXVIv, 1 juni 1596.
- lxii.G. van Gulp, "Bossche migranten tussen 1579 en 1629", *'s-Hertogenbosch. Driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch*, IV (1996) 51, 52.
- lxiii.RANB, Collectie Cuypers van Velthoven 2834, 3 februari 1573 (oude stijl). Idem 2856, 1 december 1575.
- lxiv.GAH, OSA 3051, z.d. (remonstrantie van de magistraat, na 1608).
- lxv.Zie voor de in Oisterwijk gemaakte soorten wollen laken: L. Adriaenssen, "De plaats van Oisterwijk in het Kempense lakenlandschap", *Textielhistorische bijdragen*, XLI (2001) 33 e.v.

- lxvi. Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling, doos 1588-1591, S. I 43a, no. 5.
- lxvii. Adriaenssen, "Oisterwijkse kammen", 44.
- lxviii. H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur & continuïteit* (Hilversum, 1998) 102, 139. J.E.J. Geselschap, "De lakennijverheid", in: A. Scheygrond (red.), *Gouda zeven eeuwen stad. Hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda* (Gouda, 1972) 134. C. de Baere en C. van der Straeten, "Geschiedenis van de lakennijverheid te Hasselt", *Limburgsche bijdragen*, XVIII (1923) 44. Vgl. voor Brabant: H. van der Wee, "Industrial dynamics and the process of urbanization and de-urbanization in the Low Countries from the late Middle Ages to the eighteenth century. A synthesis", in: H. van der Wee (red.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries (late Middle Ages - early modern times)* (Leuven, 1988) 327, 341.
- lxix. Passim in GAH, Groot Ziekengasthuis 646-1678, 1611-1634. Gereformeerd Burgerweeshuis 584-587, 1604-1628.
- lxx. De Baere en Van der Straeten, "Geschiedenis van de lakennijverheid", 91, 92. H. de Kok, "Het economisch leven tot 1800", in: H. de Kok en E. van Autenboer (red.), *Turnhout. Groei van een stad* (Turnhout, 1983) 152.
- lxxi. In Hasselt was de roos een breed laken van 63 (1562) à 58 (1582) twisten hoog (De Baere en Van der Straeten, "Geschiedenis van de lakennijverheid", 72, 75), in Mechelen was hij in 1486 maximaal 94 en minimaal 90 twisten hoog (J.-P. Peeters, "Sterkte en zwakte van de Mechelse draperie in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijd (1470-1520)", *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, XC (1987) 148).
- lxxii. GAH, OSA, Collectie Aanvullingen 8050B-15, 12 maart 1613.
- lxxiii. GAH, N 2664, ongef., 18 mei 1620.
- lxxiv. ARAH, Staten-Generaal 4932-I, bijlage bij een rekest de dato 15 april 1617 van de magistraat van Breda. C. Cau e.a., *Groot Placcaetboek van Holland en Zeeland* (9 dln.; 's-Gravenhage, 1658-1796) I, 2204, 2210, 2211 (het plakkaat van 1588 werd vernieuwd in 1590, 1605, 1606, 1612, 1613, 1620 enz.).
- lxxv. GAH, OSA 3119, 8 juni 1592.
- lxxvi. GAH, OSA 116, f 67, 17 januari 1592; f 73v, 6 maart 1592; f 74, 10 maart 1592. Idem 3809, no. 52, 16 november 1591.
- lxxvii. GAH, OSA 3119, 10 november 1615. Idem 3809, no. 53, 12 september 1592.
- lxxviii. GAH, OSA 1361, tarieflijst voor paspoortgelden, 1590. Charterverzameling, inv. Sassen 923B, 19 maart 1594.
- lxxix. Zie voor de ververijen: L. Adriaenssen, "Kleur voor Tilburgs laken. Lakenververijen in stad en meierij van Den Bosch en in Breda in de zeventiende eeuw", *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, XVI (1999).
- lxxx. GAH, OSA 3119, 10 november 1615. Idem 126, f 37, 10 november 1615; f 40, 22 december 1615.
- lxxxi. GAH, Ambachtsgilden 177A, 21 november 1621.
- lxxxii. T. Kappelhof, "Stadsbestuur en economie in het midden van de zeventiende eeuw", *'s-Hertogenbosch, driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch*, III (1995) 55, 56. T. Kappelhof, "Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie", in: A. Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle, 1997) 71.
- lxxxiii. Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", 4.
- lxxxiv. L. Adriaenssen, "Durendaal als lakenververij", *De kleine Meijerij*, II (1998) 94, 95. Adriaenssen, "Oisterwijkse kammen", 75, 76, 86.
- lxxxv. Het gemiddelde is berekend aan de hand van tweeëntwintig transacties. Ter vergelijking: de schout van Oisterwijk kocht in 1588 in Den Bosch een huis voor f 4100 (GAH, OSA 1684, inkomsten van de 60° penning, ongef., 16 augustus 1588).
- lxxxvi. ARAB, Rekenkamer 23383-23387, passim.
- lxxxvii. Zie voor het economische belang van Breda voor Tilburg: L.F.W. Adriaenssen, "Hoe Tilburg in de Opstand goed garen spon. De opkomst van Tilburg als lakencentrum", *Bijdragen tot de geschiedenis* 85 (2002), te verschijnen in aflevering 1-2.
- lxxxviii. GAH, OSA 216, f 123, brief aan Requesens, z.d., te dateren 1573 à 1575.
- lxxxix. Tijdens de verwoestingscampagne van Hohenlohe in de meierij leverde Tilburg tien legerwagens, twintig tonnen bier en duizend pond brood aan het krijgsvolk, terwijl Tilburgse missies onophoudelijk de legeroversten bestookten met verzoeken om te worden ontzien (door sauvegardes), die kracht werden bijgezet met vette hamels, varkensschouders en -hammen, wijn en glazen roemers, hazen, kwartels en brandhout (RHCT, OAA Tilburg 394, ff LII, LIII, LXIv, LXXVIv, XCVIv). Het bestuur van Oisterwijk zal ongetwijfeld vergelijkbare actie hebben ondernomen.
- xc. Adriaenssen, "Oisterwijkse kammen", 80.
- lxi. P. Stabel en F. Vermeylen, *Het fiscale vermogen in Brabant, Vlaanderen en in de heerlijkheid Mechelen. De Honderdste Penning van de hertog van Alva (1569-1572)* (Brussel, 1997) 105.

- xcii. Berekend uit het materiaal, gegeven door H.G.M. Hutten en J.Th.M. Melssen, *Kohieren van de honderdste penning van Eindhoven, Woensel en Son 1569-1571* (Eindhoven 1977).
- xciii. RHCT, Oisterwijk N 5247, f 1, 24 september 1614; f 8v, ongepasseerde akte tussen die van 20 en 29 mei 1615.
- xciv. Vgl. G. van Gorp, "Proto-industrialisatie in Tilburg en Geldrop", *Textielhistorische bijdragen*, XXXIX (1999) § 5.
- xcv. GAB, Lakenkopers 1.
- xcvi. GAB, OAA Breda 2777.
- xcvii. L.F.W. Adriaenssen, "De Mechelse hoedenmanufactuur Van den Nieuwenhuysen (1704-1826). Barenswéeën van een familiekapitaal", *Handelingen van de koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, XC (1986) 181.
- xcviii. Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 147, 162, 294.
- xcix. Pas na 1629 ontplooid het stadsbestuur economische stimuleringsinitiatieven met betrekking tot de lakennijverheid (A.C.M. Kappelhof, "Stadsbestuur en economie in het midden van de zeventiende eeuw", *'s-Hertogenbosch. Driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch*, III (1995) 55-57). Zie voor een overzicht van dergelijke initiatieven in Hollandse steden: M. 't Hart, "Freedom and restrictions. State and economy in the Dutch Republic, 1570-1670", in: K. Davids en L. Noordegraaf (red.), *The Dutch economy in the Golden Age. Nine studies* (Amsterdam, 1993) 118, 119.